

Orta Aziýanyň türki legendalarynda şumer legendalarynyň yzlary

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Orta Aziýanyň türki legendalarynda şumer legendalarynyň yzlary

ORTA ASYA TÜRK EFSANELERİNDE SÜMER EFSANELERİNDEN İZLER

İlk olarak Promete'nin insanlara yazıyı, matematiği, astronomiyi, tıbbı, hayvanları evcilleştirmeyi, gemi yapmayı, kâhinliği öğrettiği efsanesi nedeniyle, batı dünyasında, bütün kültürlerin Yunanlılardan kaynaklandığı inancı yüzyıllar boyu süregelmiştir. Diğer taraftan, Tevrat da bir kısmı tanrı tarafından yazdırılmış, bir kısmı İsrailîliler tarafından yaratılmış ilk dinsel ve edebî kitap olarak kabul edilmişti. Geçen yüzyıl içinde, Mezopotamya'da yapılan kazılardaki buluntular, çıkan binlerce yazılı belgenin çözülüp okunması ile her iki inanç da kökünden sarsıldı. Çünkü Promete'den an az 2000 yıl önce Sümerliler bunların hepsini bulmuşlar, yapmışlar ve kullanmışlardı. Diğer taraftan Tevrat'taki birçok konuların Sümerlilerden kaynaklandığı, metinler okundukça meydana çıkmış ve çıkmaktadır.

Bilindiği gibi Sümerlilerin en önemli bulgularından biri, dillerine göre bir yazı icat etmeleri, onu geliştirmeleri ve kil üzerine yazarak zamanımıza kadar ulaşmasını sağlamaları olmuştur. Bulunan belgeler arasında büyük değeri olanlar edebî yazıtlardır. Bunlar daha çok Sümerlilerin tanrıları ve dinleri ile ilgili konuları kapsamaktadır. Sümer yazarları ve ozanları tanrılarıyla ilgili çeşitli efsaneler yaratmışlar, şiirler yazmış, ilâhiler bestelemişlerdir. Bunlardan başka, destanlar, atasözleri, hikâyeler gibi konular da bulunuyor bunlar arasında.

Sümerlilerin dinleri ve edebî yapıtları gerek kendileri zamanında yaşayan, gerek daha sonra gelen Ortadoğu

milletlerini etkisi altına alarak izleri, bir taraftan Yunanlılar yoluyla Batı dünyasına, diğer taraftan Tevrat ve Kur'an'a kadar ulaşmıştır.

Sümerlilerden Tevrat'a geçen konular üzerinde Batıda bazı yayınlar yapılmışsa da bu hususta ülkemizde bir yayın yoktu. Aynı konuların Kur'an'da bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa ne düzeyde olduğu soruları beni bir hayli meraklandırmıştı. Bu nedenle geçtiğimiz aylarda Sümer edebiyatından ve efsanelerinden Tevrat ve Kur'an'a geçen konuları karşılaştırmak suretiyle oldukça ayrıntılı bir yazı hazırladım.(1)

Sümerlilerin dillerinin Türkçeye benzediği ve dağlık yerden göç ettikleri kanısı gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bu nedenle Orta Asya Türk Kültürü ile onların kültürü arasında bir bağlantı bulabilir miyim, düşüncesi ile Prof. Bahaâttin Ögel'in Türk Mitolojisi(2) kitabını zaman zaman incelemekte idim. Hakikaten bazı paralellikler tesbit ettim. Bunları bir başlangıç olarak bu kongrede sunmaya karar verdim. Fakat araştırmalarım ilerledikçe konunun daha genişleyeceğini ve kongre süresini aşacağını anlayarak araştırmayı kısa kesmeye mecbur oldum.

Bahaattin Ögel, Türk mitolojisi temelini uzay ve dünya ile ilgili inanış ve anlayış olduğunu yazmış. Sümer mitolojisinde de böyle. Sümerliler yaratılış ve evrenle ilgili düşüncelerini toplu bir halde yazmamışlar Ancak bunlar, destanların baş kısımlarında veya ortalarında kısım kısım anlatılmış. Aynı geleneği Türk destanlarında da buluyoruz.

Sümer yaratılış efsanesine göre, önce her taraf derin ve geniş bir su ile kaplıydı. Bunun adı tanrıça Nammu. Bu tanrıça sudan bir dağ çıkarıyor. Oğlu hava tanrısı Enlil onu ikiye ayırıyor, üstü gök, altı yer oluyor. Göğü, gök tanrısı An, yeri de yer tanrıçası Ninki ile hava tanrısı Enlil alıyor.(3) Buna göre önce evreni meydana getiren suda olan ana tanrıça ile hava tanrısıdır. Gök ve yer birer tanrı değil onların sahibidirler. Türk efsanelerinde çok çeşitli yaratılış motifi var.(4) Buna rağmen ana motif birbirlerine benziyor. İlk olarak evren büyük bir sudan oluşuyor. Tanrı Ülgen, bazısında insan olan kişi,

bazısında şeytan olan Erlik ile bu suların üzerinde uçuyor. Birinde denizden bir taş çıkarak Ülgen'e konacak bir yer oluyor. Başka birinde Erlik, diğerinde kişi, bir diğerinde ise yaban ördeği suyun içinden toprağı çıkarak yeri meydana getiriyor.

Bir başkasında ise Su içindeki tanrıça Akana veya Akene, Ülgen'e yeri ve göğü nasıl yaratacağını söylüyor (s. 332). Ülgen de yere ve göğe "ol" diyor, onlar da oluyorlar (s. 433). Ülgen'in yer ve göğe "olun" demesi ve evreni 6 günde yaratarak yedinci gün dinlenmesi Tevrat ve Kur'an'daki Allahın "ol" diyerek yeri göğü 6 günde yaratması ve yedinci günü dinlenmesi motifi ile paraleldir.

İnsanın yaradılışı: Sümer'de tanrılar çoğalmaya başlayınca kendi işlerini yapıp yetiştiremediklerinden yakınıyor ve bütün tanrıların yaratıcısı tanrıça Nammu'ya gelerek işlerini yapacak kimseler yaratması için yalvarıyorlar. O da oğlu bilgelik tanrısı Enki'yi derin uykusundan uyandırarak tanrıların işlerini görecekları yaratmasını söylüyor. Enki de annesine derin sudan çamur almasını, ona tanrılarının görüntüsünde şekil vermesini, ona bu işte yer tanrıçası ile doğum tanrısının yardım edeceğini söylüyor. Enki, ey anneciğim! yeni doğanın kaderini söyle, diyor, sonunda o bir insan oluyor.(5)

Türk efsanelerinde insanın yaradılışı: Bunların birinde tanrı Ülgen deniz yüzünde toprak parçası görüyor. Bu toprağa "insan olsun" diyor, o insan oluyor. Adı Erlik. Bu tanrı ile kendini bir tutmaya kalkınca, tanrı etleri çamurdan, kemikleri kamıştan 7 insan daha yaratıyor Türk Memlük efsanesinde, bir mağaraya dolan çamurlardan, yağmur ve sıcak etkisiyle 9 ay sonra ilk erkek meydana geliyor. Buna "Ay Atam" demişler, tekrar mağaraya dolan çamurlarla 9 ay sonra da bir kadın dünyaya gelmiş. Buna da "Ayva akyüzlü" demişler. Başka bir efsanede tanrı insan şeklinde 7 erkek ve 4 kadın yapmış. Diğer bir Altay efsanesine göre tanrı Ülgen insanın etlerini topraktan, kemiklerini taştan yapıyor. Kadını da erkeğin kaburgasından. Kadının, Tevrat'a göre Adem'in kaburgasından

yaratılması, Adem ile Havva'nın cennetten kovulması motifi hakkında Ögel kitabının 475'inci sahifesinde bazı yorumlar yapmışsa da yine bu hikâyenin kaynağı Sümerlilere dayanmaktadır.

Sümer'de Dilmun adında saf temiz tanrıların yaşadığı bir ülke var. Hastalık, ölüm bilinmeyen yaşam ülkesi. Fakat orada su yok. Su tanrısı, güneş tanrısına, yerden su çıkararak orasını tatlı su ile doldurmasını söylüyor. Güneş tanrısı istenileni yapıyor. Böylece Dilmun meyva bahçeleri, tarlaları ve çayırları ile tanrıların cennet bahçesi oluşuyor. Bu bahçede yer tanrıçası 8 şifa bitkisi yetiştiriyor. Bunlar meyvelenince bilgelik tanrısı Enki hepsinden tadıyor. Yenmesi yasak olan bu meyveleri yiyen tanrıya, tanrıça çok kızıyor ve onu ölümlle lânetleyerek ortadan yok oluyor... Diğer tanrılar büyük güçlüklerle yer tanrıçasını bularak tanrıyı iyi etmesi için yakarıyorlar. Tanrıça, tanrının 8 bitkiye karşı hasta olan 8 organı için birer şifa tanrısı yaratıyor. Bunlardan 5 tanesi Tanrıça. Hasta olan organlardan biri kaburga. Onu iyi eden tanrıçanın adı, kaburganın hanımı anlamına gelen Nin-ti'dir. Bu kelime Nin hanım, ti kaburgadır. Ti'nin diğer anlamı "yaşam" dır. Bu hikâye Tevrat'a geçerken kaburgadan bir kadın yaratılmış ve ti kelimesinin ikinci anlamı alınarak "kaburganın hanımı" yerine İbranicede "hayat veren hanım" anlamına gelen "Havva" adı verilmiştir.(6)

Özbeklere göre İnsanın ilk atası Kil Han imiş. Ögel, bunun İran'da ki Kil Şah'ın bir devamı olduğunu söylüyor. Tevrat'taki "Adam"ın anlamı da kırmızı toprak.

Görüldüğü gibi gerek tek tanrılı dinlerde, gerek Türk efsanelerinde, Sümer'de olduğu gibi, evren sudan, insan topraktan meydana gelmiştir.

Türklerin Yeraltı Dünyası hakkındaki inanışları da Sümerlilerin inanışına benziyor Sümerlilere göre Yeraltı Dünyasında ölümler nehir yoluyla götürülüyor. Nehrın sonunda Yeraltı tanrıçası Ereşkigal'ın 7 kapıdan geçilen sarayı bulunuyor. Oraya gitmek isteyenler için bazı yasaklar var.(7) Aynı motif Türk efsanesinde de bulunuyor.(8) Ögel Kur'an'daki cennetin ırmağı olarak yorumlamak istemişse de bunun

Sümer'deki Yeraltı nehri olduğu kuşkusuz. Aynı nehir Tevrat'ta, Şeol, Yunan'da Hades olarak bulunmaktadır. Sümer metinlerinde gök gürültüsü bulutlarını simgeleyen İmdugud adlı kutsal bir kuş var. Bu kuş kaderleri veriyor, sözüne karşı gelinmiyor ve yardımlar yapıyor. Onun kanatları açılınca bütün göğü kaplıyor.(9) Bu kuş Akadlılarda Anzu adını alarak birinci yüzyıla kadar çiviyazılı metinlerde varlığını korumuştur. Bazen kartal olarak da algılanan bu kuş ve yılanla ilgi bazı hikâyeler var Sümer metinlerinde. Bunlardan birinde aşk tanrıçası İnanna tanrılar bahçesinde dalsız budaksız bir ağaç yetiştiriyor. Ağacın tepesine İmdugud kuşu, ortasında Lilit isimli bir cin ve köküne de bir yılan yuva yapmış. Bu yüzden tahtasından yapmak istediğini yaptırmak için ağacı kestiremiyor. Gılgameş imdadına yetişip onları kaçırıyor ve ağacı keserek tanrıçaya veriyor.(10)

İkinci hikâye: Kral Etana'nın çocuğu olmuyor. Çocuk yaptıran bitki gökte imiş ama göğe çıkma imkânı yok. O, bir gün bir çukura düşmüş kartal yavrularını bir yılanın yemesinden kurtarıyor. Kuş buna çok seviniyor. Buna karşılık olarak, kralın otu alabilmesi için kanatlarının üzerine bindirerek göğe çıkarmaya başlıyor. Kuş her yükselişte aşağıda ne gördüğünü sorması üzerine kral evvelâ geniş bir alan olduğunu, gittikçe onun küçüldüğünü, en sonunda da birşey göremediğini, korktuğu için hemen indirmesini söylüyor.(11)

Üçüncü hikâye: Kahraman Lugalbanda, Zabu ülkesinden kendi şehri olan Uruk'a dönmesi için, İmdugud kuşunun dostluğunu kazanmak istiyor. Kuş yuvasında bulunmadığı zaman yavrularına yağ, bal, ekmek veriyor ve onlara bakıyor. Kuş yavrularına böyle güzel bakana candan dost olmaya, ona yardım etmeye karar veriyor ve Lugalbanda'nın şehrine rahatlıkla dönmesini sağlıyor.(12)

Bu üç hikâyedeki kuş ve yılan motifi Asya efsanelerinde çeşitli şekilde bulunuyor. Telüt Türkleri arasında Merküt soyundan bir boya göre sağ kanadını güneş, sol kanadını ay kaplayan kutsal bir gök kuşu var (B. Ögel, s. 599). Sibiry'a da

şehirlerin ve yurtların yanında bir sıruk üzerinde ağaçtan yapılmış bir kuş resmi bulunuyor. Kuşa gök kuşu, direğe de göğün direği deniyor. Orta Asya ve Sibirya efsanelerinde bu direk "Hayat ağacı" gibi anlatılmış. Hayat ağacı yerle göğü birleştiriyormuş (B. Ögel, s. 598). Bu kuş ve ağaç İnanna'nın bahçesine diktiği dalsız budaksız ağaca benziyor. Sibirya ve Orta Asya şamanları kartalı tanrı elçisi olarak görmüşler, esasen Şamanlığın babası da kartal imiş. Altaylıların Kögütey destanında kahraman Karabatur, atlarını çalan Kaankerede adındaki kuşu ararken onun iki yavrusunu ejderden kurtarıyor. Kuş da Karabatur'a atlarını geri veriyor? Yolda düşmanları tarafından öldürülen kahramanı, kuş hayat suyu vererek canlandırıyor.(13)

Kırgızların kahramanı Ertöştük, tepesi göklere uzamış bir çınar ağacı üzerinde Alp Karakuş'un yavrularını yemeğe gelen ejderi öldürüyor. Kuş da ona birçok iyilik yapıyor.(14)

Başka bir efsanede Ertöştük'ü kuş yeraltından yeryüzüne çıkarıyor. Çıkarken yiyecekleri bitiyor. Adam etlerinden koparıp veriyor. Yeryüzüne çıktıklarında adamın etlerini iyi ediyor kuş. Bu iyileştirmenin, kuşun hayat ağacı üzerinde olmasındandır, deniyor (B. Ögel, s. 541).

Bir Uygur efsanesinde, Bilge Buka'nın atalarından birinin dibinde yattığı ağaca bir kuş gelerek ötmeğe, daha sonra adamı tırmalamaya başlamış, o sırada ağaçtan zehirli bir yılan indiğini görerek adam kuşu bırakmış. Bu kuşa Uygurlar tanrı gözüyle bakıyorlarmış (B. Ögel, 86).

Ögel, bu kuş motifinin eski İran Zend Avesta'dan gelmiş olabileceğini söylüyor. Bunda Hazer denizi ortasında bir ağaç üzerinde bir kuş bulunduğu yazılı imiş. Tahmuruf ve zal'in tılsımları bu kuştan geliyormuş. İranlılar buna Sireng veya Simurg diyorlar. Araplar da adı Anka, Zümrüdü Anka.(15) Bunun Araplardan İran'a geçtiği de söyleniyormuş. Buna karşılık Ögel'e göre Türklerdeki Hüma kuşu, peygamberin hadislerinde cennet kuşu olarak bildirilen kuşmuş. Bu cenette oturuyor, zaman zaman 7 kat göğe çıkıp tanrıya gidip geliyor, deniyormuş. İranlılar bunun Çin topraklarında yaşayan bir kuş olduğunu, savunuyorlarmış. Çin edebiyatında "Cennet Kuşu"

motifi büyük önem taşıyormuş. Bu kuş motifinin, “gök gürültüsü kuşu” adı altında Alaska’dan Güney Amerika’ya kadar bulunduğunu müşahade ettim. Çeşitli adlar almış ve efsanelere karışmış bu tanrısal kuş hikâyesi İ.Ö. en az 3000 yıllarında Sümerliler de başlamış olduğunu gördük. Hüma kuşunun da aynı kaynaktan geldiği kuşkusuzdur Çünkü Sümer’in tanrısal bahçesinde, cennet bahçesindeki dalsız budaksız bir ağaç üzerine tünemiş bu kuş 7 kat göğe çıkıyor.

Görüldüğü gibi, Sümerlilerin İmdugud kuşu, Akatlılarda Anzu, Araplarda Anka, Zümrüdü Anka, İran’da Simurg, Hindlilerde Garuda, Türklerde Hüma adları altında çeşitli efsanelere konu olarak sürmüştür. Amerika yerlileri arasına kadar uzanan bu kuş motifi de Sümerlilere mi dayanıyor, yoksa hepsi birden daha önce var olan bir kültürden mi alınmıştır, bunu şimdi söyleyemiyoruz.

Sümer’de kahramanlar tanrılarla bağlantılı, insanüstü güçlere sahip. İlk işleri ülkeye zararlı olan büyük güçteki hayvanı öldürmek. Aynı motifi Türk kahramanlarında da buluyoruz.

Sümer’de 7 temel sayı olarak görülüyor. 7 dağ aşmak, 7 kapı geçmek, 7 kat gök, 7 tanrısal ışık, 7 ağaç gibi. Türklerde temel sayı 9 olmasına karşın 7 sayısı da bulunuyor. Ögel’e göre bu Mezopotamya’dan batı Türklerine geçmiş. Göktürk devrinde Kozmolojik bir anlam kazanmış. 7 iklim, 7 yıl, 7 gün, 7 gök kırsığı gibi (B. Ögel, s. 314).

Türklerde Tanrı ülkeyi uygarlaştırıyor. Sümer inancına göre de tanrılar şehirleri, kurumları yapıp insanlara vermişlerdir. Türk Kağanı, Tanrı tarafından çeşitli güçler verilerek insanları idare etmek üzere tahta oturtulmuştur. Sümer’de tanrılar şehir beylerini kendileri geçerek ve güçler vererek kendileri yerine ülkeyi idare ettiriyorlar

Türklerde dağlar tanrıya yakın sayıldığından kutsal olmuşlar. Kurbanlar verilmiş, dağlara. Sümer’de de dağlar tanrılarla insanlar arasında bağlantı kurdukları düşüncesiyle kutsal sayılmış. Onun için dağ olmayan Mezopotamya’da Sümerliler tanrı evlerini yapay tepeler üzerine yapmışlardır.

Sümerliler kendilerine “Karabaşlı” derlerdi. Bu deyim

Türklerde olup olmadığını merak ediyordum. Divan-ı Lûgat-it Türk, cilt III, s. 222’de, Türkler arasında erkek ve kadın kölelere “Karabaş” deyimini kullanıldığı yazılı. Manas destanında ise Manas ziyafete yalnız çağrıldığında “karabaşlı kişiyiz” demiş. Bu yalnız başımıza “yiğidiz” demekmiş (B.Ögel, s. 513). Alanguva hikâyesinde, Alanguva ışıktan olan çocukları için onların tanrı oğlu olduklarını, “karabaşlı” insanlarla karıştırılmamalarını söylüyor.(16)

Sümer’de birbirine karşıt olan nesnelere kendi özelliklerini saydırarak atışmalar yaptırılmıştır. Kuş balık, bakır gümüş, kazma saban, yaz kış gibi. Bu Türklerde de varmış. Buna “aytışma” deniyor. Bunun örneğini Divan-ı Lûgat-it Türk yaz ile kışın atışması olarak buldum.(17) Konu değişik ama motif aynı. Türklerde de Sümer’de olduğu gibi yaz ve kış tanrıları bulunuyor.

Sümer bilgin ve yazarları vaktiyle yaratılmış ve düzenli olarak işleyen kozmik varlıkları ve kültür olaylarını m e kelimesi altında toplamışlardır. Bir tablet üzerinde 100’den fazla m e bulunmuşsa da bunların ancak 60 kadarı okunabilmiştir. Bu kelimenin anlamı bilinmiyor. Birbirlerine karşıt kavram ve nesneleri içeriyor gibi görünüyor. Kavga barış, doğru yanlış, beylik tanrılık, krallık çobanlık, yalancılık doğruluk, fahişelik gök cenneti fahişeliği gibi. 18 Bu tarz Türklerde de var: Tanrı şeytan, iyilik kötülük, bilgi cehalet, sadakat vefasızlık, yükseklik alçaklık, ölüm yaşam gibi. Buna dualizm deniyor. Ögel’e göre İran mitolojisinden girmiş Türklere. Eski Türk Maniheizminde bunlar iki yıldız, daha doğrusu iki kök sembolü ile ifade edilmiş. Hayat ve ölüm ağacı kökleri olabileceği söylenmiş (B. Ögel, s. 421).

Burada Sümer kültürü ile Türk kültürü arasındaki paralellikleri elimden geldiğince özetlemeye çalıştım. Bunlara daha birçokları ekleneceğinden kuşum yok. Rahmetli Prof. Bahaeddin Ögel’in belirttiği gibi, Türk efsane ve destanlarında komşularından, Mani dininden, budizmden, Lama dininden, İran’dan, Hristiyanlık ve Müslümanlıktan birçok etkiler bulunduğu anlaşılıyor. Sümer etkisi bunlar yoluyla mı gelmişti, yoksa vaktiyle aynı Topraklar üzerinde yaşamış

olmalarından mı kaynaklanıyordu?

Bunu bugün söyleyecek durumda değiliz. Yalnız şunu belirtmeden geçemeyeceğim; Sümerlilerin yaradılış efsanesinden biraz farklı olan Babil yaradılış efsanesinden Türklerde bir iz bulamamam oldukça ilginç.

Aziz Atatürk'ün büyük bir içtenlikle arzuladığı bu tür araştırmaları, daha derin ve kapsamlı olarak genç kuşakların yapacağı ümidiyle sözlerimi bitiriyorum. Teşekkürlerimle.

Muazzez İlmiye Çığ,

Sümerolog, 2. Kısım L. 51/4, Ataköy-İstanbul.

■ DİPNOTLAR

Muazzez İlmiye Çığ, Sümerlilerden Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular, yayınlanmak üzere.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), cilt I, Ankara 1989.

Samuel Noah Kramer, History Begins at Sümer, Tarih Sümer'de Başlar, çeviren: Muazzez İlmiye Çığ. Ankara 1990 s. 64-69.

Türk Mitolojisi kitabında yaradılış efsanelerine ait sahifeler: s. 279, 432, 446, 451, 465, 466, 469, 475, 483, 486.

Samuel Noah Kramer, The Sümerian, Their History, Cultur and Caracter Chicago 1963, p. 150-151.

S. N. Kramer, a.g.e ., s. 123-124.

S.N. Kramer, a.g.e ., s. 203.

B. Ögel, a.g.e ., s. 111-112.

Thorkild Jacobsen, The Treasures of Darkness, A History of Mesopotamian Religion, Amerika 1978, p. 128.

S.N. Kramer, a.g.e ., s. 123-124.

Ay. es ., s. 43-44.

A .g.e ., s. 179-180.

Murat Uraz, Türk Mitolojisi, İstanbul 1992, s. 288-289.

Ay. es ., s. 288-289.

Bu kuşa ait ayrıntılı bilgi için bkz.: Jussi Aro, Anzu and Sumurgh, Kramer Anniversary, Volume, Alter Orient und Altes

Testament, Band 25 (1976), p. 25-28. Araplar bu kuşun Kaf dağında yaşadığına, tüyünü ele geçirenlerin ölümsüz olacağına inanıyorlar.

Murat Uraz, a.g.e ., s. 323.

Divanü Lûgat-it Türk, Tercümesi: Besim Atalay, cilt I, e. 248, 529, III, s. 178, 278, 367. ‘° S.N. Kramer, a.g.e ., s. 116.
Taryhy makalalar